

En disciplinering av arbetarklassen?

Det disciplinära rummet i 1800-talets förskolor

Johannes Fredriksson

Doktorand vid Historiska institutionen

(i samarbete med Nationella forskarskolan i utbildningshistoria)

Uppsala universitet

Bidrag till 3:e nordiska konferensen i pedagogikhistorisk forskning, 28-29 september, 2006.

E-post: Johannes.Fredriksson@hist.uu.se

Telefon: 018-471 15 57

Återkommande i den utbildningshistoriska litteraturen är beskrivningar av sambandet mellan den stränga disciplin som rådde i många av samhällets institutioner under 1800-talet, och ett kapitalistiskt klassamhälle kännetecknat av industrialisering och urbanisering. Undervisningens, vårdens och fostrans historia har ur detta perspektiv betraktats som ett uttryck för samhällets strävan efter att disciplinera den "farliga" underklassen och anpassa dess medlemmar till den samhälleliga produktionens krav.

Syftet med mitt paper är att diskutera denna historievetenskapliga tankefigur. Utifrån jämförelser mellan två av 1800-talets förskoleformer vill jag ställa frågan om inte begreppet disciplin bör löskopplas från klassamhällets organisation och ges en självständigare ställning. Ifrågasättandet av denna relation är dock inte ett ifrågasättande av det betydelsefulla i att studera just relationen mellan klass och disciplin. Snarare visar mitt paper på värdet av sådana studier, eftersom denna relation inte kan tas för självklar.

Disciplin

Med avseende på dess användning inom utbildningshistorisk forskning idag, så förefaller begreppet "disciplin" framförallt kunna betraktas som en följd av den förståelse av disciplin som i relation till begreppet "social kontroll" växte fram i historiematerialistiska kretsar under 1960- och 1970-talen. Undervisning, karakteriserad av sträng disciplin, betraktades här som ett sätt att vänja de små arbetarbarnen till det rutinartade industriarbetet.¹

Stor betydelse för detta perspektiv har Michel Foucaults uppmärksammade studie *Övervakning och straff* fått. I denna brett upplagda undersökning redogör författaren i stora drag för hur en disciplinär maktutövning, karakteriserad av en sträng ordning i tid och rum samt en panoptisk kontroll, under 1700- och 1800-talet spridits sig mellan samhällets institutioner. Trots att Foucault stundtals kritiserar den historiematerialistiska tradition som han är en del av, så förefaller han ändå reproducera den grundläggande utgångspunkten för denna litteratur, nämligen att disciplinen svarar mot det behov som det borgerliga samhället hade av en ordnad och kontrollerad arbetarklass i ett urbaniserat och industrialiserat tidevarv.²

På svensk mark har en rad studier genomförts i dessa tänkares efterföljd med avseende på bland annat fostran och undervisning i hemmet, fängelset, barnträdgården och

---

¹ Se exv. E P Thompson, 'Time, Work-discipline, and industrial capitalism', i *Past and present*, 38 (1967) och Lawrence Stone, 'Literacy and education in England 1640-1900', i *Past and present*, 42 (1969). Se även Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham : utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860* (1992) för en diskussion kring begreppen disciplinering och social kontroll, och där anförd litteratur.

² Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund, 1987), s 254-261.

uppfostningsanstalten.³ Särskilt relationen mellan folkskolans disciplin och samhället har uppmärksammas.⁴ Lars Pettersons avhandling i ämnet är kanske det tydligaste exemplet på just detta. I sin beskrivning av svensk folkundervisning i övergången mellan feodalism och kapitalism knyter han folkskolans disciplinära växelundervisning till barnens sociala klass. Till skillnad från medelklassbarnens undervisning, som syftade till viljefostran och självbehärskning, var växelundervisningens funktion enligt Petterson att förse industrin med de disciplinerade arbetare som produktionen krävde. Den var ett sätt att göra den arbetande klassen flitig, punktlig och mottaglig för instruktioner.⁵

Detta sätt att betrakta utbildningshistorien har också slagit igenom i förskolans historieskrivning, där man på olika sätt anlagt ett historiematerialistiskt klassperspektiv på den pedagogiska verksamheten. Framförallt småbarnsskolans betoning av ordning och kontroll har här beskrivits som en slags avspeglning av det nya samhället som var på väg att etableras under 1800-talet. Thomas Markus beskriver småbarnsskolorna som ”/.../ in microcosm a model of the class structure of the new industrial and social system /.../”. Detta innebär enligt Markus, att småbarnsskolorna, liksom andra pedagogiska institutioner vid denna tid riktade mot arbetarklassens barn, kännetecknas av hierarki, disciplin, regelbundenhet, ordning, förutsägbarhet och klassificering.⁶

Britten Ekstrand beskriver småbarnsskolan som ett institutionaliserat exempel på behovet som fanns av att kontrollera och disciplinera underklassen. Den uppfostning och undervisning som försiggick i arbetshus, fängelser och skolor uppfattades som ett verksamt medel mot fattigdom och osedlighet.⁷ Ann-Christine Vallberg Roth är inne på en liknande linje. Vallberg Roth menar att småbarnsskolornas militäriska disciplin kan förstås i relation till den tidiga industrialiseringen, och att den för tankarna till en fabriksavel.⁸ Här återfinns alltså en tanke liknande Pettersons om folkskolan: tanken att folkskoleundervisningens disciplinära utformning bör förstås som ett sätt att forma punktliga och ordningssamma fabriksarbetare.⁹

I detta paper kommer jag att studera relationen mellan disciplin och det samhälleliga behovet av social kontroll riktat mot de lägre klassernas barn. Detta kommer att ske med utgångspunkt från en jämförelse mellan småbarnsskolans och kindergartens pedagogiska rum och hur dessa användes. Rummet och dess ”materiella kultur” har i litteraturen beskrivits

---

³ Marianne Liliequist, *Nybygggarbarn : barnuppfostning bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850-1920* (Umeå, 1991), Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelseväsendet under 1800-talet* (Lund, 1999), Kenneth Hultqvist and Kenneth Petersson, *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik. texter om makten, mentalitet, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik* (Stockholm, 1995), Claes Levin, *Uppfostringsanstalten: Om tvång i föräldrars ställe* (Lund, 1998).

⁴ Se exv Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan : folkundervisning och barnuppfostning i svenska städer 1600-1850* (Lund, 1986), Inger Andersson, *Läsning och skrivning : en analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842-1982* (Umeå, 1986). Jfr även Åke Isling som tar sin utgångspunkt i begreppet patriarkalism. Åke Isling, *Det pedagogiska arvet: Kampen för och mot en demokratisk skola del 2* (Stockholm, 1988).

⁵ Petterson, s 312f. Denna bild av växelundervisningen som en klassspecifik pedagogisk form har problematiserats av Esbjörn Larsson. Larsson har med utgångspunkt från kadettutbildningen vid Karlberg påpekat att växelundervisningen även användes för att utbilda de högre klassernas avkomma, men att den då antog en mindre disciplinär form. På Karlberg innebar växelundervisningen i mindre grad formella handgrepp och i högre grad självverksamhet och inbördes tävlan. Esbjörn Larsson, *Från adlig uppfostning till borgerlig utbildning : Kungl. krigsakademien mellan åren 1792 och 1866* (Uppsala, 2005) s 232. jfr även Esbjörn Larsson, 'Klasser i sig och för sig: skillnader i växelundervisningens implementering för olika samhällsklasser i Sverige, ca 1820 - 1870', *Bidrag till workshopen Nyttiga kunskaper, sann gudsfruktan och goda seder* (Institutionen för Humaniora, Mittuniversitetet, 2006). s 3f, 6f.

⁶ Thomas Markus, 'Early nineteenth century school space and ideology', i *Paedagogica historica*, XXXII (1996) s 11.

⁷ Britten Ekstrand, *Småbarnsskolan : vad hände och varför? En sekellång historia studerad med fokus på förändring av pedagogisk verksamhet från 1833 och framåt* (Lund, 2000) s 59.

⁸ Ann-Christine Vallberg Roth, *De yngre barnens läroplanshistoria : från 1800-talets mitt till idag* (Lund, 2002) s 55.

⁹ Petterson använder också småbarnsskolorna som ett exempel på sin övergripande tes. Se Petterson, s 215f.

som såväl en avgörande del av den pedagogiska verksamheten, som en viktig symbol för nämnda pedagogik.¹⁰ Rummets organisation har också givits stor uppmärksamhet i litteraturen kring disciplin.¹¹

Avsikten med denna jämförelse mellan småbarnsskolor riktade till arbetarklassens barn och kindergården för de mera välbärgade klassernas avkomma är att visa hur pedagogier, trots olika målgrupper och olika pedagogiskt innehåll, ändå kan dela vissa disciplinära drag. Jämförelsen baseras på tryckta handböcker för småbarnsskolor och barnträdgårdar 1837-1869, och är en del av mitt avhandlingsarbete om den svenska förskolepedagogikens etablering, ca 1830 – 1950.¹²

Småbarnsskolorna

Småbarnsskolorna, varav vilka det grundades ett 30-tal i Sveriges största städer under 1800-talet, hade en tydlig fattigvårdande inriktning.¹³ Problembeskrivningen var den för tiden traditionella. Det är en bild av ett samhälle på fördärvets brant. Men det är också en bild som förser läsaren med ett visst hopp. Bland mycket förkastligt, har ju faktiskt tiden givit upphov till något gott, småbarnsskolan. Det är småbarnsskolan som ska undervisa och uppfostra de fattiga barnen under skolåldern, och därmed bidra till samhällets räddning.¹⁴

Bänkställningen och det disciplinära rummet

Enligt Foucaults definition av disciplin tar den sin utgångspunkt i en fördelning av individerna i rummet, vilket sker i enlighet med en rad tekniker som alla på olika sätt formar och begränsar individens rörelser. Genom att ruta in rummet förses varje plats med en individ och varje individ med en plats. I ett disciplinärt rum erhåller med andra ord varje patient en säng, varje elev en bänk och varje arbetare en arbetsplats.¹⁵

Kännetecknande för småbarnsskolans pedagogiska verksamhet är det som man, utifrån den disciplineringsstadiet som presenterades ovan, kan vänta sig. Det är en verksamhet bestående av lektioner i olika ämnen som liknar skolans, och som är strikt ordnad och karaktäriseras av en närmast militär disciplin. Detta tar sig tydligt uttryck i rummets organisering, som karaktäriseras av en stor bänkställning.¹⁶

Enligt Carl af Forsells handbok i ämnet, som fick stor spridning i landets småbarnsskolor,¹⁷ bör det s.k. ”skol- eller läs-rummet” domineras av en bänkställning. Denna bänkställning, som liknar teaterns eller sportens publikläktare, hade två huvudsakliga utformningar. Den vanligaste, hävdar Forsell, är den variant där bänkställningens trappa är placerad i mitten, vilket också möjliggör en tydlig uppdelning mellan pojkar och flickor. Den

---

¹⁰ Se exv. Martin Lawn and Ian Grosvenor, 'Introduction. The materiality of schooling', i Martin Lawn and Ian Grosvenor, red., *Materialities of schooling: Design - technology - objects - routines* (Oxford, 2005) s 8, Peter Cunningham, *Curriculum change in the primary school since 1945 : dissemination of the progressive ideal* (London, 1988), s 9.

¹¹ Se exv. Foucault, Markus.

¹² Mitt paper är baserat på följande texter: Carl af Forsell, *Om småbarn-skolor* (Stockholm, 1837), Carl af Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* (Stockholm, 1841), Marie Pape-Carpentier, *Den första undervisningen i skolan och hemmet samt småbarnsskolors anordning och uppgift* (Stockholm, 1869), Lina Morgenstern, *Barndomens paradiset : praktisk och utförlig handbok för mödrar och lärarinnor i småbarnsskolorna* (Örebro, 1867) Luise Hertlein, *Byggnadslekar: en handledning vid lekar med barn af tre till sex års ålder* (Helsingfors, 1861) *Fröbels barnträdgård: En julgåfva för bildade kvinnor* (Helsingfors, 1860).

¹³ Ekstrand, s 69, 84.

¹⁴ Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* s 12, 15.

¹⁵ Foucault, s 166ff.

¹⁶ Jfr Ekstrand, kapitel 7.

¹⁷ Se Ibid.s 85f.

andra varianten, vilken lämpligen kan begagnas om utrymmet är knappt, är den med trappan vid bänkställningens ena sida.¹⁸

Bänkställningen har utan tvekan den ordnande och disciplinerande effekt som tillskrivits småbarnsskolan i den tidigare forskningen. Genom att placera barnen sittandes sida vid sida på denna anordning, så hindrar den barngruppen från att lösas upp: för barn som sitter på en bänkställning fylld med andra barn är det utan tvekan svårt att springa eller att gömma sig. Med utgångspunkt från Michel Foucaults beskrivning av disciplinen kan man beskriva det som att bänkställningen förser varje barn med en plats, och varje plats med ett barn.¹⁹

Bänkställningens disciplinära funktion i detta avseende stöds av det sätt på vilket bänkställningen används. Bänkställningen är ingen plats för lek eller på annat sätt fria rörelser. I stället är bänkställningen en plats där ordning ska råda. Ett gott exempel på detta är den *morgonritual* som föreskrivs av Forsell. Denna innebär att barnen, efter att först ha ställt upp sig i lika många grupper som det finns bänkar i bänkställningen, efter given signal från lärarinnan marscherar i takt upp på bänkställningen. Under tiden bör barnen hålla varandra i hand, för att stödja varandra. När barnen väl intagit sina platser, ringer lärarinnan på nytt i sin klocka. Barnen ställer sig då upp, knäpper sina händer och läser alla på en gång "Fader vår".²⁰

Detta disciplinära sätt är genomgående för verksamheten. Den undervisning som utförs är likaledes ordnad i mycket hög grad. Ett exempel på detta är de "läse-öfningar" som man utför. Sittande på bänkställningen, sida vid sida, ska barnen i kör svara på frågor efter detta mönster:

Huru många sinnen har hvar och en af mina små barn? – Sv. Fem.

Hvad heta de? – Sv. Synen, hörseln, lukten, smaken och känseln.

Hvilken är den förnämsta bland dessa? – Sv. Synen.

Hvad ser man med? – Sv. Med ögonen.

Fordras något mer än ögonen för att kunna se? – Sv. Ja, ljuset.²¹

Till och med när barnen behöver piggas upp, karaktärisera småbarnsskolans verksamhet av en besatthet vid ordning. I stället för att endast be barnen att sträcka på sig, så bör följande övning utföras. Enligt Forsell ska lärarinnan plocka upp sin ringklocka, när hon ser att barnen håller på att bli trötta. Hon bör säga åt barnen att de (alla på en gång) ska ställa sig upp när hon ringer på sin klocka, och att de på samma sätt ska sätta sig ner när hon ringer på nytt. Denna åtgärd upprepas med fördel: "Detta upprepas flera gånger, och om det sker med någon skyndsamt, blifva barnen snart krya och lifliga".²²

Ett panoptiskt rum

Gud ser allt!²³

Panoptikon, beskriven för första gången av mångsysslaren Jeremy Bentham 1787, var en arkitektonisk lösning som enligt uppfinnaren själv skulle kunna effektivisera och förbättra samhällets alla verksamheter (skolor, sjukhus, fängelser, fabriker etc.).²⁴ Foucault beskriver panopticon som en slags idealtyp över disciplinär maktutövning vars grundläggande princip är att undersåten (barnet, eleven, arbetaren, fången, patienten) ständigt ska kunna övervakas i

¹⁸ Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* s 2f.

¹⁹ Foucault, s 168. Jfr Joseph Lancasters maxim citerad i Per Adam Siljeström, *Inledning till skolarkitekturen* (Stockholm, 1856) s 35.

²⁰ Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* s 38f, jfr Pape-Carpentier, s 106f.

²¹ Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* s 43.

²² Ibid. s 40. Jfr liknande övning Pape-Carpentier, s 106f.

²³ Pape-Carpentier, s 82.

²⁴ Nilsson, s 87, 89.

sin enskildhet av härskaren (lärarinna, arbetsgivaren, fängvaktaren, läkaren). Panoptikon som en princip för ständig och allomfattande kontroll, således.²⁵

Småbarnsskolorna är utan tvekan en plats där de små arbetarbarnen kontrolleras. Den bänkställning som uppmärksammats ovan är en grundläggande förutsättning för detta. Trots att den i mångt och mycket liknar sportens eller teaterns läktare, så får denna likhet inte bedra oss. På läktaren är individen åskådare. Där sitter hon i skuggan av dem som står i rampljuset. På bänkställningen är barnen visserligen också åskådare. Som sittandes på en sluttande läktare kan de obehindrat ta del av lärarinnans undervisning. Detta vare sig undervisningen handlar om människans kropp, alfabetet eller den bibliska historien. Men till skillnad från åskådarna på läktaren är barnen på bänkställningen dessutom synliga. Man kan, med hjälp av Thomas Markus formulering, beskriva småbarnsskolans bänkställning som en "inverted theatre" där barnen hela tiden sitter i lärarinnans blickfång.²⁶

Till detta barnpanoptikon bidrar småbarnsskolans rum i övrigt. Det ska enligt Forsell vara "/.../ ljust, högt och om möjligt så stort att läraren eller lärarinnan kan bekvämt hafva öfersigt af alla barnen på en gång".²⁷ Till detta ska också lärarinnan bidra. I mitt material betonas vikten av att lärarinnan, trots alla omständigheter, bibehåller kontroll över sina barn (det som Forsell beskriver i termer av "tillsyn", "uppmärksamhet" och "bevakning").²⁸ Forsell gör detta genom att berätta om "/.../ en händelse som torde förtjena att anföras för att visa, att oakadt all omsorg och varsamhet, kan dock olyckan så lätt vara till hands".²⁹ I denna för lärarinnor uppenbart sedelärande berättelse, möter vi en småbarnsskola i en stad vid Donan, där lärarinnan hade gett sina barn små bruna bönor att roa sig med. Det gjorde barnen också, men en liten flicka kom på idén att stoppa en böna i munnen. Hon fick den i vrångstrupen. Läkare tillkallades men det var för sent. Flickans luftstrupe inflammerades, och hon dog 28 timmar efter den inträffade händelsen. Sensmoralen är tydlig: se vad som kan hända om uppmärksamheten sviktar!

Även Pape-Carpantier betonar lärarinnans vaksamhet. I stället för att göra den till en fråga om barnens säkerhet, så diskuterar hon den i relation till inläring. Detta genom att redogöra för en situation där en lärjunge gör något fel. Hon berättar hur lärarinnan gör lärjungen uppmärksam på detta, och påpekar att hon kommer att se till att han inte upprepar misstaget. Det är här som vaksamheten blir betydelsefull, enligt Pape-Carpantier. Om barnet begår samma misstag en gång till, och lärarinnan inte märker detta, så kommer den första tillsägelsen att vara förgäves. Dessutom kommer felen att hundradubblas, allt enligt författarinnan.³⁰

---

²⁵ Foucault, Kapitel III:3.

²⁶ Markus, s 11.

²⁷ Forsell, *Om småbarn-skolor* s 8.

²⁸ Forsell, *Utkast till handbok för småbarn-skolor* s 35, 151.

²⁹ *Ibid.* s 30n.

³⁰ Pape-Carpentier, s 51.

Kindergarten

De första handböckerna i kindergartenedagogik publicerade i svensk översättning på 1860-talet.³¹ Under denna tid vann också denna pedagogik visst insteg i landets småbarnsskolor, men det var först mot slutet av 1800-talet som den första kindergartenen öppnades i Sverige.³²

Kindergartenedagogiken var helt tydligt avsedd för samhällets mer välbärgade klasser. Det problem som kindergartenen ska lösa, enligt dessa handböcker, är inte fattigdomen, utan snarare de problem som finns i den borgerliga barnuppfostran. Som Lina Morgenstern påpekar behöver dessa problem inte vara moderns fel. Hon har även plikter mot sin make, sitt hushåll och sällskapslivet. Därför kan hon inte ständigt vårda sitt barn, utan tvingas lämna barnet i "obildadt tjänstfolks" sällskap, eller i bästa fall till en lärarinna.³³

Kindergartenedagogiken var dock en pedagogik med många användningsområden. Trots sin inriktning mot rikare klassers barn, användes den också som sagt i småbarnsskolor och senare under början av 1900-talet även i folkbarntädgårdar avsedda för arbetarnas barn.³⁴

Ett kontrollerat och ordnat rum

Såvida ordningens ande måste herrska inom alla de förhållanden, hvilka åt det inre lifvet skänka kraft, tillåter Fröbel under sysselsättningarna med barn ingen slags [o]rdning.³⁵

Till innehållet skiljer sig kindergartenedagogiken tydligt från småbarnsskolornas pedagogik. Borta är skriv-, läs-, och räkneundervisningen. I dess ställe har placerats en lek- och övningspedagogik som låter barnen leka och pyssla i enlighet med de 20 slags lekar, s.k. lekgåvor, som kindergartens skapare Friedrich Fröbel konstruerat.

Utmärkande för kindergartenedagogiken är de lokaler som förordas. En riktig kindergartenen kräver enligt Morgenstern en stor sal för barnens lekar. Denna sal bör vara så pass rymlig att alla barnen kan utföra sina ring-, gymnastik och springlekar.³⁶ Den behöver också ett eller flera mindre arbetsrum. De bör vara ljusa, väl ventilerade, och försedda med arbetsmönster, åskådningsbilder och en stor skrivtavla. Här bör också finnas långa bänkar och bord för barnen att arbeta på. Bänkarna bör vara cirka en fot höga, så pass att barnen kan nå golvet med sina fötter, och placeras så i förhållande till borden att lärarinnan lätt ska kunna hjälpa vart och ett av barnen.³⁷

En intressant aspekt av dessa bord är deras disciplinära utformning. De ska nämligen, enligt Morgensterns instruktioner, vara ljusbrunt fernissade eller lackerade med ett ruttmönster. Detta ruttmönster finns inte där endast som dekoration, utan de finns där för att styra barnens övningar. Tanken är att barnen ska utföra sina övningar på ett korrekt sätt i enlighet med ruttmönstrets linjer. Att detta också fungerar, det är Morgenstern övertygad om. "Sällan finner man barn, som länge sysselsatt sig med Frøbels formspel, vara i stånd att se ett föremål framför sig i oriktigt läge utan att genast rätta det".³⁸ Borden ska med andra ord ha en ordnande, disciplinär effekt.

Liksom småbarnsskolans rum, förefaller även detta vara ett panoptiskt rum. Två exempel. I användandet av den fjärde lekgåvan bör barnen, i en av lekarna, tillåtas att bygga fritt. Detta

³¹ Dessa är *Frøbels barnträdgård: En julgäfvä för bildade qvinnor*, Hertlein, och Morgenstern.

³² Ekstrand, s 184, Gerda Simmons-Christenson, *Förskolepedagogikens historia* (Stockholm, 1997), 186ff, s 192.

³³ Morgenstern, s 19.

³⁴ Se exv. Ann-Katrin Hatje, *Från treklang till triangeldrama: barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880-1940-talen* (Lund, 1999), Ingegerd Tallberg Broman, *När arbetet var lönen: en kvinnohistorisk studie av barnträdgårdsledarinnan som folkuppfostrare* (Stockholm, 1991).

³⁵ Hertlein, s 19.

³⁶ Morgenstern, s 21.

³⁷ *Ibid.*, s 21, 151.

³⁸ *Ibid.*, s 152.

innebär dock inte att lärarinnan får ta ledigt. I stället bör hon själv leka med barnen eller gå omkring och iakttä barnens lek, för att på så vis lära känna barnen och deras egendomligheter.³⁹ Tydligare blir denna uppmärksamhet i leken med den femte lekgåvan (den i 27 tärningar delade kuben) när barnen ska bygga hus av sitt lekmaterial. Under tiden som barnen förfärdigar sina verk, har lärarinnan fortfarande en uppgift, nämligen att vara uppmärksam. Det är tillfället då ”.../ lärarinna låter sina ögon vaka öfverallt och sina händer här och der förbättra något”.⁴⁰

Kännetecknande för kindergartanpedagogiken är dessa lekgåvor. Dessa avgränsas och utformas i enlighet med olika material, däribland bollar, kuber, lägglappar, penna och papper.⁴¹ Alla bär de tydliga drag av Fröbels uppenbara fascination för geometri och dennes romantiska föreställningar om bland annat alltings enhet. Bollen, den första lekgåvan, är med andra ord inte bara en boll utan även den mest fulländade geometriska formen, en historisk företeelse med anor tillbaka till antiken.⁴²

Av stor betydelse är sättet som dessa gåvor bör användas på. Uppenbart är att den stränga disciplin som skulle råda i småbarnsskolorna till viss del har försvunnit. I vissa steg i användandet av lekgåvorna tillåts barnen att, inom vissa gränser, leka fritt med dem.⁴³ Samtidigt har dock användandet av lekgåvorna tydligt disciplinära drag. Bara en sådan sak som sättet på vilket barnens övningar med lekgåvorna inleds. Är tärningar föremålet för barnens lek, så får dessa inte bara tömmas ut ur sin låda. I stället bör barnet först dra litegrann i lådans lock, sedan ställa lådan upp och ner, dra ut locket fullständigt för att slutligen försiktigt lyfta på lådan och blottställa en ordnad stapel av tärningar.⁴⁴

Även leken med lekgåvorna är stundtals disciplinär. Ett exempel på en sådan ”lek” är en av dem som ingår i den femte lekgåvan. Denna lek, som utförs på nätmönstrade bänkar och syftar till att utveckla barnens skönhetsinne, inleds på följande vis.

I dag skola vi utföra liggande figurer. Läggen nio tärningar bredvid hvarandra, men riktigt rakt vågrätt! Och räknen dem tillsammans högt medan J läggen dem! Läggen så ännu en gång nio tärningar uppåt från ena ändan av den vågrätt liggande raden, men begynnen med den första tärningen så, att hans kant stöder mot öfre kanten af förra radens yttersta tärning. Nu den ena vackert på den andra, alltid snedt uppåt, så som jag gör här. Så hafva vi nu här åter nio! Sedan förena vi dessa båda rader genom en tredje af nio tärningar. Men åter så, att vid den första kant stöter mot kant! Hvad är nu det hela?⁴⁵

Leken fortsätter sedan med frågor, och fortsatta instruktioner:

Gifven akt! Tagen åter bort en tärning från hvarje rad och det också af de delade! Huru många ligga nu i hvarje rad? Räknen högt! –Nej, icke så! Utsägen alltid talen tydligt och på en gång!⁴⁶

Den lek som vi ser här befinner sig långt ifrån den fria barnsliga lek, som vi ofta föreställer oss när vi tänker på lek. I stället är det en lek fylld av instruktioner och angivelser. En lek som definierar vad barnen ska göra (lägga kuber i olika mönster, svara på frågor och räkna högt) och hur de ska göra det (såsom lärarinnan i enlighet med ett rutmönstrat underlag sittandes på bänkar bredvid bord, eller tydligt och högt alla på en gång). Mer precist är det en lek med

---

³⁹ Ibid., s 134.

⁴⁰ Ibid., s 142.

⁴¹ De tjugo lekgåvorna är: 1. en boll, 2. en kub, en cylinder och ett klot, 3. en kub delad i åtta mindre kuber, 4. en kub delad i åtta avlånga klossar, 5. en kub delad i 39 klossar, 6. en kub delade i 36 klossar, 7. lägglappar, 8. trästickor, 9. hela och halva metallringar, 10. penna och papper, 11. sticknål och stickmatta, 12. nål och garn, 13. sax och papper, 14. flätmatta, flätnål och flätrensor, 15. flätspån, 16. ledade käppar, 17. pappersrensor och papperssnören, 18. vikpapper, 19. ärtor eller vax och trästickor, 20. lera och vax. Brita-Lena Öman, *Fröbels lekteori och lekgåvor* (Lund, 1991), s 37.

⁴² Ibid., s 36, Morgenstern, s 87.

⁴³ Se tex. Morgenstern, s 131 rörande den fjärde lekgåvan.

⁴⁴ Hertlein, s 19f.

⁴⁵ Morgenstern, s 143f.

⁴⁶ Ibid., s 145.

disciplinära effekter, eftersom den med ganska stor precision söker att fixera barnens rörelser i enlighet med en fastställd mall.

Ett annat exempel är hämtat från de bollspel som ska utföras i kindergartens leksal. Dessa bollspel, är liksom leken med tärningarna ovan, organiserade i enlighet med ett tydligt rörelseschema. Två av dessa lekar, som följer på varandra är ”den flygande bollen” och ”högt i båge”. Den förstnämnda består av att barnen står i en dubbel ring eller i två rader. De kastar först upp bollen i luften, för att sedan själva fånga den och kasta den till det barn som står mitt emot honom. Under tiden sjunger de en liten visa. Denna lek kompliceras i leken ”högt i båge”, där de olika cirklarna eller raderna av barn närmar sig eller avlägsnar sig från varandra, beroende på innehållet i den sång som de sjunger under tiden. Liksom i övrigt så ligger mycket betoning här på ordning och disciplin. Det ger ett mycket angenämt intryck, menar Morgenstern, ”/.../ när barnen i noggrann ordning och riktig takt röra sig framåt och tillbaka, kastande och tagande bollarne/.../”.⁴⁷

Disciplinen och samhället

I mitt paper har jag studerat två olika former av förskolor, och hur deras rumsliga organisation varierat. Vi har sett hur småbarnsskolans tydligt disciplinära rum med bänkställning, morgonritual och undervisning, delar vissa disciplinära drag med kindergartens rum och dess stundtals mycket organiserade lekar med Frøbels lekgåvor.

Dessa likheter och skillnader är intressanta i ljuset av de olika förskoleformernas målgrupper. Trots att småbarnsskolorna och barntädgårdarna avsåg olika klassers barn, delade de ändå i vissa avseende en disciplinär pedagogisk form.

Några större slutsatser kan förstås inte dras från denna begränsade jämförelse av handböcker för småbarnsskolor och kindergarten. Men dessa preliminära resultat kan ändå användas för att säga något om småbarnsskolor, disciplin och samhälle. Jämförelsen antyder nämligen att förklaringar av småbarnsskolornas verksamhet i termer av en disciplinering av underklassen är otillräckliga. Trots att småbarnsskolornas verksamhet utan tvekan var disciplinär, så skulle ju även de mer burgna barnen i kindergarten utsättas för liknande disciplinära övningar. Fler omständigheter måste följaktligen uppmärksammas för att en förklaring ska kunna ges till småbarnsskolornas strikt hållna undervisning.

Med utgångspunkt från 1800-talets svenska förskoleinstitutioner förefaller det även som om disciplinen inte kan knytas lika starkt som den ibland gjorts, till samhällets strävan efter att disciplinera arbetarklassens barn. Disciplinen fyllde visserligen den funktionen i småbarnsskolorna, men kunde trots det fyllas med ett romantiskt lekinnehåll och användas i vissa av kindergartens lekar. Disciplinen framstår i ljuset av denna jämförelse som mera självständig i relation till samhällsstrukturen. Snarare än att vara resultatet av ett samhälleligt behov av att kontrollera underklassen, framstår disciplinen som en teknik som kan användas i olika sammanhang, oavsett klasstillhörigheten hos dem som utsätts för den. Det disciplinära rummet ter sig inte längre endast som en del i disciplineringen av arbetarklassen, utan kan betraktas som en mångsidig teknik som kan användas i olika sammanhang och med olika syften.⁴⁸

Denna slutsats innebär dock inte att jag menar att studier av relationen mellan klass och disciplin saknar värde. Snarare visar mitt paper på vikten av att inte ta relationen mellan samhällsklass och undervisningens innehåll och form för självklar, och att det därför finns ett stort värde att i jämförande studier undersöka hur denna relation ser ut.

---

⁴⁷ Ibid., s 102.

⁴⁸ Jfr Foucaults beskrivning av disciplin. Foucault, s 251.